

УДК 37.08.1 (091)

DOI:10.34142/nc.2024.1.88

Світло свободи та рівноправності в освіті

Олександр Пономарьов,
Максим Черемський

До 310-ї річниці від дня народження Жана-Жака Руссо

Сьогодні, коли Україна прагне посісти належне місце в сім'ї вільних країн світу, головним завданням української освіти має стати виховання вільних, творчих, всебічно розвинених особистостей. На жаль, наша освіта, як середня так і вища, і досі значною мірою сповідує авторитарні методи навчання й виховання особистості, перешкоджаючи їй вільному самовираженню та самоствердженню. Натомість, в країнах Заходу в основі освіти лежить ідея вільного виховання особистості, завдяки якій вона має змогу виражати власну думку, почуття та фантазію.

Ідея вільного виховання належить всесвітньо відомому генію гуманної педагогіки, а саме швейцарсько-французькому педагогу, письменнику, поету, музиканту, науковцю та філософу Жану-Жаку Руссо. Його ім'я вже понад 310 років виступає символом вільної, гармонійної освіти. Педагог вважав, що саме свобода дає можливість людині виявити повною мірою всі свої потенційні здібності та можливості. Тому Руссо прагнув утверджувати таку

школу, в якій би учень почувався не рабом чи каторжанином, а вільною, щасливою, творчою особистістю.

Народився Жан-Жак Руссо 28 червня 1712 року в Женеві, в родині годинникаря.

Вже з раннього дитинства маленький Жан пізнав горе та страждання через смерть своєї матері. Все виховання хлопчика та його брата лягло на плечі батька та тітки Сюзанни. Змалечку Жан-Жак вивчав разом із батьком грецьку та римську культури, захоплюючись стародавніми міфами і легендами та уявляючи себе античним героєм. Тітка, яка мала прекрасний голос, своїм співом прищепила хлопчику любов до музики.

Вдесятирічному віці малого Жана спіткає ще одне горе. Батько хлопчика, обвинувачений у збройному нападі на співгромадянина, змушений залишити свого сина та виїхати разом зі своєю сестрою з міста. Опіку на Жаном переймає його дядько, який віддає хлопчика разом зі своїм сином до пансіону в містечку Боссе. Сільське життя дуже полюбилось Жану, яке відрізнялося від життя в місті, де чи не єдиним захопленням хлопчика було читання книжок. Тут же, на природі, Жан віддавався іграм, які були відпочинком від навчання та роботи. Як згадує сам Руссо, сільське життя було для нього настільки новим, що він не втомлювався насолоджуватися ним. «Я відчув таку сильну прихильність до нього, що вона вже ніколи не могла згаснути. Спогади про щасливі дні сільського життя завжди змушували мене шкодувати про його втіхи аж до того часу, коли я повернувся до нього» [1, с. 16].

У кожного з хлопчиків був свій садок, де вони саджали дерева, квіти, городину. Для поливу діти конструювали зрошувальні системи, за допомогою яких саджанці отримували необхідну для них воду. Простота сільського життя, за словами педагога, відкрила його серце дружбі. Жан, як і його двоюрідний брат Бернар, опинилися в однакових умовах, були одного віку, кожен потребував товариша. Зародженню дружби між хлопцями сприяли спільні інтереси, смаки, заняття, робота, розваги. Вони могли сваритися, але ця сварка швидко закінчувалася. В бійках також не доводилося їх рознімати. Хлопці ніколи не скаржилися один на

одного старшим, самостійно вирішуючи власні проблеми. В навчанні Жан завжди допомагав своєму братові, підказуючи та допомагаючи йому у вирішенні задач. З цих та інших подробиць, за словами педагога, складається «зразок відносин, можливо єдиний, з тих пір як існують діти» [1, с. 17].

Життя в сільській місцевості виховувало в Жана ніжні, доброзичливі, мирні почуття. Він не знав, що таке марнославство, яке так поширене в місті, а в селі для його розвитку не було жодних підстав. «За цілих два роки я не став ані свідком, ані жертвою будь-яких злісних почуттів. Все жило в моєму серці схильності, закладені природою». Вихователі були хоч і суворими, але водночас лагідними людьми, які ніколи не обтяжували дітей заняттями та роботою. Все йшло дуже добре, аж до того часу, як стався прикрий випадок, який прискорив час їхнього перебування в пансіоні. Жана обвинувачували в пошкодженні гребінки для волосся господарки пансіону. Проте хлопець не визнав своєї вини в цьому «злочині». Але так, як більше нікого на той час не було в пансіоні, Жан був головним обвинувачуваним. Вихователі віднесли до цього випадку дуже суворо, вчинивши над хлопцем справжнє судилище. Проте, незважаючи на погрози, їм так і не вдалося добитися від Жана визнання своєї вини. «Самій силі довелося поступитися перед диявольською впертістю дитини, — так називали мою непохитність» [1, с. 22].

Вже через 50 років Руссо в своїй автобіографії зізнався в тому, що його було незаслужено обвинувачено та покарано, адже він не псував гребінця. Ця історія наклала відбиток на характер хлопця, який вперше зіштовхнувся з несправедливим до нього ставленням. «Нехай уявлять собі характер, несміливий та покірний в повсякденному житті, але полум'яний, неприборканий в пристрастях, характер дитини, яка завжди корилася голосу розуму, яка завжди зустрічала лагідне, рівне, привітне поводження, яка не має навіть поняття про

несправедливість і яка вперше відчула настільки жакливу несправедливість з боку людей, яких вона любила та поважала найбільше» [1, с. 22].

Історія з гребінцем відкрила в душі Жана почуття співчутливості до болю та страждань інших таких, як він. Хлопцю було болісно дивитися, як хтось ображає слабшого, і він кожного разу намагався захистити жертву від нападника. «Перше відчуття насильства та несправедливості так глибоко закарбувалося в моїй душі, що всі думки, пов'язані з ним, пробуджують в мені і колишнє хвилювання; і це відчуття, яке в своєму початку стосувалося особисто мене, так утвердилося і так відчужилося від усього особистого, що при вигляді будь-якого несправедливого вчинку або навіть при розповіді про несправедливість, над ким би і де б її не здійснювали — моє серце так горить обуренням, неначе я сам є жертвою» [1, с. 23].

Ясному дитячому життю Жана прийшов кінець. Його вже не тішило те, що так тішило його раніше. Він втратив віру у своїх вихователів, яких він любив та завжди намагався їм догодити. Пробувши в пансіоні ще два місяці, Жан разом з братом повернулися до Женеви, в родину дядька. Тут хлопцям була надана майже повна свобода. «Ми майстрували клітки, дудки, волани, барабани, будинки, човники, самостріли. Ми псували інструменти мого доброго старого діда, намагаючись зробити, за його прикладом, годинник. Особливо ми любили бруднити папір, малювати, розфарбовувати, прикрашати, переводити фарби» [1, с. 27].

Свобода давала можливість хлопцям виявляти повною мірою власні здібності та можливості. Зокрема, відвідавши мандрівний театр маріонеток, брати заповзялися майструвати ляльок та придумувати комедії, які розігрували перед «бідолашними, добросердечними родичами, в яких вистачало терпіння дивитися їх та слухати». Але як тільки хлопці почули проповідь у виконанні дядька, яка їх дуже вразила, вони взялися за написання проповідей.

Жан, маючи лагідний характер, водночас виявляв прямо протилежні риси, коли бачив, що ображають слабшого. Однією з таких жертв, яку хлопцю доводилося неодноразово захищати, був його двоюрідний брат Бернар, з якого кепкували за його кумедний вигляд. Він був високим, але кволим хлопцем. Коли хлопець йшов на навчання чи просто гуляв, діти вигукували йому вслід: «Барна Берданна», тобто «дурень». Жан, який був навпаки, маленького зросту, відразу кидався з кулаками на кривдників. Проте через те, що сили були нерівними, «на горіхи» перепадало більше братам аніж їхнім недругам.

Безтурботне життя Жана тривало після повернення з пансіону ще три роки, аж доки не визначилася його подальша доля. Коли постало питання до чого Жан був здібним, було визначено три напрямки його навчання, а саме на священика, адвоката чи годинникаря. Жан хотів стати священиком, тому, що йому подобалося складати проповіді. Але через малий спадок він не міг собі цього дозволити. Тоді було вирішено віддати хлопця на навчання до міського нотаріуса. Проте перспектива бути «судовим крючком» мало тішила Жана. Незважаючи на те, що це заняття і давало надію стати заможною людиною, хлопець вважав дану діяльність неблагородною справою. Тому навчання було справжнім тягарем для Жана, яке він вважав нестерпним та нудним. «Марудність роботи, послух остаточно мене від нього відвернули, і я завжди входив до канцелярії з потаємним жахом, що збільшувався з кожним днем» [1, с. 31].

Нотаріус у свою чергу ставився з презирством до Жана, дорікаючи хлопцю за млявість і дурість та називаючи його впертим віслиюком. Зрештою, Жана з ганьбою вигнали з контори, вважаючи, що він здатен лише до ремісництва. Новий господар був ще жорстокішим по відношенню до Жана. Хлопцю довелося остаточно забути про щасливе та безхмарне дитинство, про свої захоплення і мрії. «Латинська мова, античний світ, історія — все було забуто

надовго; я навіть не згадував про те, що на світі жили римляни» [1, с. 32].

Проте, незважаючи ні на що, гравірувальна робота, якою він тепер займався, захоплювала хлопця. Йому подобалося малювати та працювати гравірувальним різцем. Зокрема, Жан заповзався гравірувати лицарські ордени. Але невдовзі господар впіймав на гарячому юного підмайстра, звинувативши його у виготовленні фальшивих монет, та тяжко побив хлопця. Невдовзі у Жана з'явилися перші кровно зароблені, хоч і невеличкі, але все ж таки гроші. Тож хлопець отримав можливість купувати різні смаколики, смак яких він вже давно забув. Шукаючи цукерню, хлопчик натрапив на магазин книжок, де можна було не лише купити, але й взяти на прокат улюблену книгу. Спогади минулого життя, коли вони з батьком читали історичні книги, спонукали Жана відвідати магазин. Тут він витратив всі свої гроші на книжки, які він міг взяти лише на прокат. Читаючи їх, хлопець поринав у світ, де панувала доблесть над безчестям. Жан переносився в ті обставини, які його зацікавили в книгах. «Згадувати, змінювати прочитане, пристосовувати його до себе, перетворюватися на одну з дійових осіб, бачити себе в становищах, що найбільш відповідають моїм смакам, і тоді уявний стан, який в мені наставляв, змушував мене забувати про дійсність, якою я був невдоволений... Пристрасть до читання пробуджувала в моєму серці почуття шляхетніші за ті, що породжувало в ньому моє залежне становище» [1, с. 41].

Жан так захоплювався читанням, що він це робив за будь-якої нагоди, зокрема, за столом, на ходу, коли його посиляли за якимось дорученням, чи в убиральні. Господар, дізнавшись про захоплення хлопця, підстерігав Жана та, наздогнавши його, бив і забирав книги. «Скільки їх було розірвано, спалено, викинено за вікно!» [1, с. 40].

Через жорстокість господаря, читання крадькома, брак розваг, притаманних його віку, хлопець зростав мовчазним та

похмурым. Він був незадоволений собою, ремеслом та реальністю, яка гнітила Жана. Тому відраду він знаходив у своїх фантазіях, які повертали йому впевненість у свої сили та можливості. І от, коли хлопцю виповнилося шістнадцять років, сталася подія, яка змінила все його життя та вплинула на подальшу долю Жана. Під час прогулянок за містом, які хлопець здійснював разом з товаришами щонеділі після церковної служби, він так захоплювався іграми з ними, що забував вчасно повернутися в місто, яке наприкінці дня закривалося підйомним мостом. Тож потрапити додому не було ніякої можливості. Як наслідок, Жану доводилося ночувати під стінами міста, а вранці його чекало покарання. Хлопець став більш уважним, але це йому не допомогло. Причиною був один із вартових, який під час свого вартування відбивав вечірню зорю на пів години раніше. Тож, коли Жан черговий раз відлучився з міста, щоб подихати повітрям свободи та попустувати з товаришами, доля знову зіграла з ним гіркий жарт. Повертаючись вчасно до міста, Жан здалеку почув як грають вечірню зорю. Хлопці побігли до міста, але незважаючи на всі свої зусилля, спізнилися, хоч насправді прибули вчасно. Винуватий був вартовий, котрий підняв міст на пів години раніше. Який же розпач охопив Жана, для якого це вже було занадто. Адже у нього віднімали останнє, а саме ту решту свободи, яку він мав під час своїх недільних прогулянок. І хлопець приймає рішення більше не повертатися в місто. І це, не зважаючи на те, що ставши гравером, Жан міг би вести безбідне існування та жити в мирі та спокої. Натомість, хлопець обирає інше життя, сповнене неспокою та боротьби.

тже, будучи неповнолітнім, Жан залишається сам на сам зі своєю гіркою долею. Він не знає, що йому робити й куди йти. Лише почуття незалежності допомагає йому взяти себе в руки. «Вільний і сам собі господар, я уявляв, що все зможу зробити, всього досягнути: варто мені лише кинутися вперед, і

я злечу та ширятиму в повітрі. Впевнено вступаю в широкий світ; я думаю що мої переваги наповнять його» [1, с. 44].

Після того як Жан залишив своє рідне місто, він опинився в дуже скрутному становищі. Адже в хлопця не було ані грошей, ані їжі. Щоправда його двоюрідний брат, дізнавшись про рішення Жана не повертатися в місто, зустрівся з ним і передав йому на дорогу їжу та щось зі свого одягу. Подякувавши і попрощавшись, Жан вирушив в далеку, невідому йому путь.

Віра у власні сили та почуття свободи вели Жана вперед до поставленої мети. Ніякі перешкоди не могли зупинити хлопця, який вирішив йти парадом по життю. Він йшов на зустріч пригодам, про які він не раз мріяв, читаючи черговий пригодницький роман. Йому було значно легше зустрічатися із небезпеками, адже він, маючи багату уяву, абстрагувався від сірої буденщини, уявляючи себе, зокрема, хоробрим лицарем, який б'ється із драконами та перемагає їх. Тож, завдяки своїй яскравій фантазії, Жан знаходив в собі сили, щоб протистояти тим перешкодам, які ставали на його шляху.

Проте на шляху хлопця траплялися не лише «дракони», але й добрі люди, які

співчували Жану та допомагали йому, хто чим міг. Серед таких людей були бідні селяни, котрі співчували бідоласі, надаючи йому дах над головою та їжу. З безмежною вдячністю Руссо згадує людину, а саме пані де Варанс, яка надала йому не лише дах над головою та їжу, але й посприяла хлопцю в продовженні його освіти. Жан називав її своєю матір'ю за її доброту та піклування. Вона посприяла в отриманні Жаном-Жаком семінарської освіти. Окрім того хлопець брав уроки гри на органі. Маючи чудовий голос, Жан співав в церковному хорі. Заняття музикою сприяли розвитку творчих здібностей юнака, що допомогло йому не просто вижити, але й стати в майбутньому реформатором у сфері музичного мистецтва, літератури, педагогіки, філософії тощо.

Закінчивши навчання, Жан-Жак мандрує селами та містами, вивчаючи культуру та звичаї їх жителів. Особливо йому подобалися середньовічні замки, які пробуджували в його уяві яскраві картини героїчного минулого, яке Жан ставив завжди в приклад тогочасному заматеріалізованому, жорсткому та підступному світу, в якому він жив. Юнак подорожує Італією, Швейцарією, Францією, де він

працює домашнім учителем, секретарем, переписувачем нот, диригентом, композитором.

собливого значення Руссо надає музиці, тому що вона, на думку митця, виховує серце людини. В 1743 році Жан-Жак їде до Парижу для того, щоб представити Академії свою дисертацію на тему «Сучасна музика». В ній митець, зокрема, пропонує нову систему нотного запису, яка б значно полегшила виконання музичних творів. Але Паризька академія не прийняла інноваційних ідей Руссо, незважаючи на те, що дана система показала під час свого випробування прекрасні результати. Залишившись без гроша в кишені, Жан-Жак все ж не кидає музики. Він працює над створенням власних музичних творів. Композитор пише такі опери як: «Іфіс та Анаксарета», «Відкриття Нового Світу», які, на жаль спіткала така ж доля, що і дисертацію. Дещо краща доля чекала на балет «Галантні музи», який був представлений публіці в 1747 році. Але, він, на жаль, не був представлений на Королівській сцені.

В 1749 році в Парижі Руссо знайомиться з провідним французьким філософом, письменником та драматургом Дені Дідро, який запрошує його до редакції «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел». В 1750 році Жан-Жак Руссо пише свій перший філософський твір на тему «Чи сприяло відродження наук та мистецтв очищенню звичаїв», що була В цьому творі автор критикує сучасне йому мистецтво, вважаючи що воно є безплідним, на відміну від стародавнього мистецтва, яке мало в собі сакральний зміст і служило очищенню душі людини. Такою, зокрема, була давньогрецька драма, яка своєю дією спонукала елліна бути хоробрим і водночас добросердним. Натомість, сучасна драма носить здебільшого декоративний характер, більше розважаючи, ніж виховуючи. Що ж до наук, то вони, на думку Руссо, мають робити людину не зарозумілою, а мудрою. «В наші часи, щоправда, Сокра-

ту не довелося б випити сік цикути, але йому довелося б пережити щось більш гірке — огидні насмішки та презирство, що значно гірше за смерть», — зауважує філософ [7, с. 18].

Наступним твором Жана-Жака Руссо стає опера «Сільський чаклун», лібрето до якої написав сам митець. Вона була представлена парижанам у 1752 році. Цим твором композитор відкрив шлях для становлення нового французького музичного жанру — «комічної опери». «Сільський чаклун» був написаний в народній куплетно-пісенній формі, завдяки чому твір сприймається легко та невимушено. На цей раз опера відразу припала до душі французам і її було поставлено на Паризькій королівській сцені у присутності Короля Франції Людовіка XV. Цей твір так полюбився монарху, що він беззупинно наспівував прості та мелодійні мотиви з опери. Окремі номери з «Сільського чаклуна» навіть стали народними піснями. Видатний німецький композитор Крістоф Вільгельм Глюк високо відгукнувся на оперу Жана-Жака Руссо, зазначивши, що «Сільський чаклун» є «тим зразком, який жоден автор не може поки що наслідувати» [2].

 1761 році Руссо пробує свої сили в художній літературі, публікуючи власний роман у листах під назвою «Юлія або Нова Елоїза». Цей твір присвячений двом героям, яких об'єднує почуття кохання, але вони не можуть бути разом через те, що він є звичайним учителем, а вона — дочкою барона. Ця драматична історія життя Сен Пре та Юлії д'Етанж нагадує нам відомі легенди про Трістана та Ізольду, Елоїзу та Абельяра, Ромео та Джульєтту. Всі ці історії об'єднує героїзм і самопожертва героїв, які, не зважаючи на всі перешкоди з боку недругів, все ж зберегли свої почуття один до одного.

Після значної перерви, в 1762 році Жан-Жак Руссо пише новий музичний твір «Пігмаліон», поклавши початок становленню нового мистецького жанру — «мелодрами». Його особливістю є те, що артист декламує текст п'єси у супроводі

музики, яка підсилює передачу почуттів героїв та саму дію. Цей твір за давньо-грецьким міфом був поставлений у 1770 році у співавторстві з відомим французьким композитором Орасом Куанье. Окрім крупної форми композитор створює також твори малої форми, зокрема романси, які вирізняються надзвичайною мелодійністю та яскравою гамою почуттів. Ці та інші твори Руссо сприяли «розвитку сентименталізму та раннього романтизму» [3, с. 798].

В 1764 році митець укладає «музичний словник», а з 1765 року Руссо очолює музичний відділ редакції «Енциклопедії або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» та пише статті, присвячені розвитку музичного мистецтва. В них митець виступає проти умовностей сучасної французької музики, обстоюючи ідеї виразності мелодії та глибини почуттів. Також Жан Руссо виступає на підтримку музичної реформи, розпочатої Крістофом Глюком в оперному жанрі, привітавши постановку таких опер німецького композитора як «Орфей і Еврідіка» та «Альцеста», в котрих оспівується любов, якій не страшні ані смерть, ані страждання.

Музыка супроводжувала Руссо протягом всього його життя. Під її впливом з під пера митця з'являлися літературні, педагогічні, наукові та філософські твори, де він утверджував силу «естетичного почуття незіпсованої цивілізацією людини» [3, с. 798].

Жан Руссо, як естет, боровся за утвердження в мистецтві природної краси, вважаючи, що справжні зразки для смаку знаходяться саме в природі. «Чим далі віддаляємося ми від цього великого майстра, тим більш безформними є наші твори» [4, с. 121].

Важливе місце в житті митця посідала педагогіка, яку він прагнув реформувати, виступивши з ідеєю вільного виховання. Своє бажання стати педагогом Руссо висловлював в одному з листів до батька в 1735 році. В 28 років Жан-Жак стає домашнім учителем у місцевого судді в Ліоні. З цього моменту починається його

Jean Jacques Rousseau.

тернистий шлях педагога, який привів його до написання всесвітньо відомого твору «Еміль, або Про виховання». Цей твір, написаний в 1762 році, і по сьогодні лишається зразком книги, присвяченої вихованню вільних, творчих, всебічно розвинених особистостей. В книзі автор виступає і як письменник, і як педагог, і як психолог.

Педагог ставився з великою пошаною до світу дитинства, вивчаючи та захищаючи його перед старою авторитарною системою навчання й виховання, яка, на жаль, відійшла від демократичних і гуманістичних традицій Афіньської школи. Звертаючись до педагогів і батьків, Руссо закликав не ображати та не карати дітей. Адже вони не можуть відразу стати дорослими і жити за їхніми правилами, та природа і не хоче цього. Вона бажає, щоб діти лишалися дітьми та розвивалися у відповідності до своєї природи. Адже у дітей «власна манера бачити, думати та відчувати». А тому немає нічого безглуздішого, як бажати замінити її дорослою манерою. Якщо ж батьки та вчителі прагнуть порушити даний порядок, то в такому разі вони вироблятимуть скоростиглі плоди, які не матимуть ані стиглості, ані смаку та швидко зіпсуються. Як наслі-

док, ми матимемо юних учених та старих дітей... «Вимагати від дитини в десять років міркування все одно, що вимагати від неї п'яти футів зросту. І дійсно, для чого послужив б для неї розум в такому віці? Він служить вуздою сили, а дитина не потребує такої вузди» [5, с. 84].

Тому Руссо вважав, що дорослі мають не віднімати в дитини її законного права бути дитиною, а любити та всіляко вивчати той світ, в якому вона живе і діє. «Любіть дитинство, будьте уважними до його ігор та забав, до його милого інстинкту! Хто з вас не жалкував часом про той вік, коли посмішка не сходить з вуст, коди душа насолоджується постійно миром? Для чого хочете ви відняти в цих невинних крихіток можливість користуватися часом, настільки коротким і настільки швидко від них спливаючим, цим дорогоцінним благом, зловживати яким вони ще не можуть. Для чого ви хочете наповнити прикростями та стражданнями перші роки, котрі летять так швидко і не повернуться вже до них, як не можуть повернутися і для вас... Дайте їм можливість насолоджуватися життям... Вам не вдасться ніколи створити мудреців, якщо ви не створите спочатку пустунів» [5, с. 72; 116].

Жан-Жак Руссо брав за основу виховання свободу, яка для дитини є органічною потребою, перш за все, у можливості випробувати власні сили. Тому не потрібно обмежувати дитину в її діях, а слід давати їй можливість проявити себе. «Не потрібно змушувати дитину знаходитися на місці, коли їй хочеться ходити, — і примушувати ходити, коли їй хочеться залишитися на місці. Якщо свобода дітей не викривлена з нашої вини, вони не захочуть нічого марного. Нехай вони стрибають, бігають, кричать, коли їм хочеться. Усі їхні рухи викликані потребами їхнього організму, який прагне зміцнитися» [5, с. 79].

Педагог вважав, що діти мають вчитися на власному досвіді. Ніякі наукові доводи не будуть сприйняті дитиною аж доти, доки вона сама не переконається у важли-

вості та доцільності того чи іншого знання. І тут не допоможуть ані фізичні покарання, ані погрози, які лише спонукатимуть учня вдавати, що він щось розуміє, але це лише для того, щоб не розсердити вчителя.

Жан-Жак Руссо, який виховував своїх учнів в атмосфері свободи, у своїй книзі «Еміль, або Про виховання» розповідає, зокрема, про те, як його вихованець, почувши на уроці незрозумілі йому поняття, не став вдавати, що він їх розуміє, а почав пустувати та зрештою залишив свого вчителя наодинці зі своїми просторікуваннями. Тому педагог йшов іншим шляхом, намагаючись створити такі умови, за яких його учень зрозумів би потребу в отриманні відповідних знань. Руссо наводить приклад, коли він з вихованцем вирішили здійснити подорож до лісу, який знаходився поряд із містом Монморансі, де мешкали педагог та його учень. Для дитини прогулянка лісом є можливістю дати волю своїм затисненим містом силам, бігаючи та стрибаючи на лоні природи. Захоплений грою, Еміль незабаром втрачає почуття реальності та губиться в лісі. Руссо, спостерігаючи за учнем, робить вигляд, що він також заблукав. Тоді вони починають разом шукати дорогу додому, блукаючи зі сторони в сторону. Знемагаючи від спеки та почуття голоду, втомлені мандрівники остаточно вибиваються із сил і вирішують перепочити та обговорити становище. Вчитель запитує учня: «що ж їм робити?». Проте Еміль настільки засмучений, що йому не до міркувань. Тоді вчитель зауважує, що слід не плакати, а шукати якийсь вихід. Зокрема, потрібно розпізнати місцевість. Для цього Руссо різними навідними запитаннями спонукає до роздумів:

«Жан-Жак

Зараз полудень — якраз той час, коли ми вчора спостерігали з Монморансі положення лісу. От якщо б ми могли так само з лісу спостерігати положення Монморансі!..

Еміль

Так... Але вчора ми бачили ліс, а звідси місто не видно.

Жан-Жак

В тому і є біда... От, коли б ми могли, не бачачи міста, знайти його положення!.. Ми здається говорили, що ліс знаходиться...

Еміль

На півночі від Монморансі.

Жан-Жак

Відповідно, Монморансі має бути...

Еміль

На півдні від лісу.

Жан-Жак

В нас є засіб відшукати північ опівдні.

Еміль

Так, за напрямком тіні.

Жан-Жак

А південь?

Еміль

Як тут бути?

Жан-Жак

Південь є протилежним півночі.

Еміль

Це правда... варто лише пошукати напрямок, протилежний тіні. Ах, от південь, тут південь! Мабуть, Монморансі з цього боку; підемо в цей бік.

Жан-Жак

Ти, можливо, є правим; підемо цією стежкою через ліс.

Еміль (плескає в долоні та радісно скрикує)

Ах, я бачу Монморансі! От він перед нами, зовсім перед очима! Ідемо снідати, обідати, біжимо хутчій! Астрономія на щось та згодиться» [5, с. 188].

Даним прикладом Руссо хоче сказати, що знання лише тоді по-справжньому засвоються, коли вони будуть пережитими самим учнем. «Коли б я обмежився тим, що подав би йому все це в його ж кімнаті, розмова моя на другий день була б забута. Потрібно висловлюватися, наскільки це можливо, в діях, а словами говорити лише те, чого не вміємо зробити» [5, с. 189].

Будучи послідовником Яна Амоса Коменського, Жан-Жак Руссо прагнув, щоб Еміль розвивався в гармонії з природою, випробовуючи свої сили та оволодіваючи необхідними для життя знаннями, вміннями та навичками. Прикладом

такого гармонійного життя серед природи Руссо вважав життя легендарного Робінзона Крузо. В основі сюжету книги видатного англійського письменника та педагога Данієля Дефо покладена реальна історія мандрівника і торговця на ім'я Робінзон Крузо, який потрапивши в корабельну трощу, опиняється на безлюдному острові. «Робінзон Крузо на своєму острові — один, позбавлений допомоги з боку собі подібних і різного роду знарядь. Проте він здатний забезпечити себе їжею та захистом і зрештою досягає певного добробуту. От предмет, цікавий для будь-якого віку, предмет, котрий різними способами можна зробити цікавим для дітей» [5, с. 192].

Тому Руссо радить своєму учневі прочитати «Пригоди Робінзона Крузо», вважаючи, що ця книга стане для Еміля одночасно і розвагою, і настановою. «Я хочу, щоб у нього голова пішла обертом від цього, щоб він безперестану займався своїм замком, козами, плантаціями; щоб він вивчив в подробицях — не з книг, а на самих речах — все те, що потрібно знати в подібному випадку; щоб він сам вважав себе Робінзоном, щоб уявив себе одягненим у шкури, з великим ковпаком на голові, з великою шаблею, в усьому його дивному вбранні, за винятком парасольки, якої він не буде потребувати» [5, с. 192].

Живучи життям свого героя, переживаючи разом із ним небезпечні пригоди та борючись за своє існування, дитина виявить значно більше заповзяття до навчання, ніж вчитель до викладання. «Вам не потрібно буде керувати нею, прийдеться лише стримувати її» [5, с. 193].

Гра в «Робінзона Крузо» виробляє в дитині такі необхідні для життя риси характеру, як самостійність, ініціативність, винахідливість, хоробрість, а також добросердність і співчутливість. Водночас, уявляючи себе Робінзоном, дитина вчиться мореплавству, будівництву, теслярству, землеробству, тваринництву та багатьом іншим життєво важливим вмінням та навичкам. Таке навчання, звісно, не потребує суворого контролю з боку вихователя, зайвими стають також будь-які покарання

за неуспішність. Адже дитина в даному випадку є по-справжньому мотивованою та зацікавленою в тому, щоб отримати ті необхідні знання, уміння та навички, за допомогою яких вона зможе вижити на своєму уявному безлюдному острові.

Завдяки тому, що Еміль виховувався у вільній атмосфері пізнання навколишнього світу, хлопець зростає самостійною, сумлінною, відповідальною особистістю. Натомість ті діти, які виховувалися під жорстким контролем, досягши свого повноліття та лише після цього отримавши свободу, мали великі проблеми зі сприйняттям правил та норм поведінки.

За свої сміливі роздуми Руссо піддавався несправедливій критиці з боку колег-освітян, які не бажали приймати ідеї вільного виховання. Відповідаючи їм Жан Руссо завжди ставив у приклад свого учня Еміля, який «дитинство своє провів у повній свободі, котру ваші вихованці отримують лише в юності; а в юності він вже починає підпорядковуватися правилам, між тим як ваші вихованці були підпорядковані їм в дитинстві. Для ваших вихованців ці правила стають бичем, вони відчувають страх перед ними, бачать в них тривалу тиранію вчителів і думають, що виходити з дитинства означає струсити з себе будь-яке ярмо; ось тоді вони і винагороджують себе за тривалий примус, в якому їх тримали, подібно до того як звільнений від кайданів в'язень протягує, рухає і розгинає свої члени» [5, с. 335].

Завдяки вільному вихованню Еміль не має в своєму серці зла. Йому є неприємною будь-яка думка про завдання горя іншій людині. Він не може дивитися на чужі страждання та охоче запропонує своє місце не через звичайне кривляння, а по доброті. В товаристві Еміль не намагається ані перед кимось запобігати, ані бути зарозумілим. Його манера поведінки є природною та щирою. Адже йому є незнайомими утиски та вдавання. «Маючи ніжну і чутливу душу, Еміль не вимірює нічого за міркою людської думки. Йому хоч і подобається бути приємним для інших, але він особливо не стане праг-

нути їхньої поваги. Звідси випливає, що хлопець буде більше лагідним, аніж ввічливим, що він ніколи не виявлятиме ані чванства, ані манірності, що його більше зачепить лагідність, аніж тисячі похвал» [5, с. 359].

Пишучи книгу про Еміля, Жан-Жак Руссо покладав на неї великі надії, сподіваючись знайти прихильників своєї ідеї вільного виховання. На жаль, мріям педагога не суджено було справдитися. Після того, як книга побачила світ, вона відразу потрапила у немилість Французького парламенту, який відніс її до книг, що несуть загрозу для суспільства, і тому «Еміля» вирішено було спалити на вогнищі, а його автора заарештувати. Завдяки тому, що друзі попередили Руссо про арешт, митцю вдалося вчасно виїхати до Івердена в Швейцарії, де він на деякий час знайшов спокій. Проте цей спокій тривав не довго. За дев'ять днів Сенат в Женеві видав аналогічну постанову про арешт Жана-Жака Руссо, а «Емілю» довелося зійти на вогнище вдруге.

Для Руссо почалися темні часи. На письменника сипалися по всій Європі образи та прокльони. Журнали та газети неначе змовившись, змагалися між собою за те, хто більше бруду виляє на автора «Еміля». Митець не міг зрозуміти як вільнолюбні європейці могли повстати проти цінностей свободи, за яку вони свого часу проливали кров. «Особливо французи, — цей м'який, ввічливий, великодушний народ, який пишається доброприсойністю та увагою по відношенню до бідолас, — раптом, забувши основні свої чесноти, відзначилися кількістю та жорстокістю образ, котрими з щедрістю обсипали мене. Як тільки мене не називали! Нечестивець, атеїст, одержимий, біснуватий, хижий звір, вовк... Справді, можна було б подумати, що в Парижі лякаються познайомитися з поліцією, публікуючи твір на будь-яку тему без приправи у вигляді якої-небудь образи на мою адресу» [1, с. 512].

Незабаром і Сенат Берну відмовляє в притулку Жану-Жаку Руссо і він змуше-

ний залишити гостинний Іверден. Всіма гнаний, митець нарешті знаходить догожданий спокій в гірському селі Мотьє, у Вальд-де-Травері, Невшательського графства, яке знаходилося у володінні прусського короля Фрідріха. Тут Руссо зустрічає нових друзів, які щиро співчували митцю, намагаючись йому хоч чимось допомогти. Серед них слід назвати спадкового маршала Шотландії Джорджа Кейта, який через політичні причини був змушений залишити свою країну та перейти на службу прусського короля. «Велика, істинно республіканська і горда душа цієї гідної людини могла підкоритися лише ярму дружби», — зауважував Жан Руссо [1, с. 517].

Завдяки мілорду маршалу, якого король Фрідріх призначив губернатором Невшаталя, Руссо жилося спокійно та мирно в цій мальовничій стороні. Письменник ставився до маршала як до батька, який турбувався завжди про його добробут та безпеку. Спокій для Руссо тривав кілька років, до того моменту, коли маршал вирішив повернутися на свою Батьківщину. Вороги неначе чекали цього. Вони почали плести брудні інтриги, підбурюючи селян проти митця. Руссо закидували камінням, навіть погрожували зброєю. І це незважаючи на те, що митець турбувався про місцевих жителів, ділячись тим малим, що в нього було. Адже Жан-Жак Руссо відмовлявся від матеріальної допомоги з боку влади. Також відхилив він і пропозицію поселитися в замку губернатора.

Становище Руссо з кожним днем погіршувалося. Життя митця висіло на волосинці. І от одного разу, вночі, на дім Жана Руссо був здійснений напад. Жителі Мотьє почали закидати камінням оселю філософа. Руссо з дружиною не мали навіть змогу покликати на допомогу. На щастя служниці мешканця з нижнього поверху вдалося вирватися з дому та привести людей. За фактом нападу на митця було здійснено розслідування, але підбурювачів так і не виявили. Тож для забезпечення безпеки, біля дому Жана-

Жака Руссо була виставлена королівська охорона. Митець був у розпачі. Він не міг повірити в те, що прості селяни так могли його зненавидіти. Адже він завжди допомагав їм у біді. Як же вони могли повірити наклепам та пліткам. Образа була великою. Тож Руссо вирішує залишити місце, де він планував провести решту свого життя.

Отже, в черговий раз ставши вигнанцем, Жан Руссо відправляється на пошуки того місця, де б його нарешті залишили у спокої. Перед педагогом повстав вибір, а саме, вернутися до Франції, де йому обіцяли новий сховок від влади, або виїхати до Англії чи Шотландії, де мілорд маршал Кейт пропонував оселитися в одному з його маєтків. Був ще третій варіант, про який Руссо розповідає як про мрію свого життя. Цією мрією було життя на острові. Як відомо педагогу був близьким ідеал життя серед первозданної природи, від якої людина, на думку Руссо, давно відійшла. От чому митець ставив у приклад легендарного мореплавця Робінзона Крузо, який потрапивши на безлюдний острів, жив життям, що було сповнене гармонії та краси.

Таким островом мрії був для Жана-Жака Руссо острів Сен-П'єр посеред

Б'єнського озера. Проблемаю було те, що він знаходився у володінні Бернців, які три роки тому вигнали Руссо зі своєї території. Саме тому письменник не зважувався втілити цей план в життя. Але тепер, коли йому загрожувала небезпека для життя, Руссо звернувся за порадою до мілорда маршала, який завірив митця, на підставі отриманої інформації, що бернці давно вже зрозуміли свою помилку і раді його прийняти в себе. Проте Жан Руссо для перестраховки попросив свого давнього друга полковника Шайє, щоб він також поцікавився стосовно ставлення влади Берну до задуму Руссо повернутися до них. Інформація підтвердилася. Але ця згода влади була мовчазною, тобто неофіційною. Цього митцю було достатньо, щоб здійснити свою мрію. «Не міг же я розраховувати, щоб Бернське панство відкрито визнало заподіяну мені несправедливість і, таким чином, погрішило проти найнепорушнішого правила усіх володарів» [1, с. 552].

Життя на острові здавалося для Жана Руссо справжнім раєм. Адже на ньому нічого не бракувало. Там були поля, луки, виноградники, фруктові сади, ліси. На острові був навіть будиночок, в якому і поселився митець. Живучи на острові, Руссо відчував себе неначе Робінзон Крузо. Педагог вирощував пшеницю, різну городину, збирав врожаї винограду, яблук та інших фруктів, ловив рибу, майстрував. Одним із захоплень для митця було вивчення рослинного світу. Руссо, обходячи «свої володіння», любив збирати різні рослини, вивчаючи їхні особливості та властивості. Зокрема, він зауважував, що «як би витончено, як би дивовижно, як би різноманітно не була будова рослин, вона недостатньо вражає неосвічений погляд, щоб зацікавити його. Постійна схожість і водночас дивовижна відмінність в їхній будові захоплюють лише тих, в кого вже є деяке уявлення про систематику рослин... Я не хотів залишити жодної билинки без дослідження і вже задумав скласти з величезного зібрання цікавих спостережень збірник «*Flora Petrinsularis*»» [1, с. 556].

Як справжній художник, Жан-Жак Руссо захоплювався мальовничим краєвидом острова та всім тим, що його оточувало. «Кожен день, вставши з ліжка, я біг на терасу, якщо погода була гарною, подихати свіжим та здоровим вранішнім повітрям і окинути поглядом простір цього прекрасного острова, чії береги та гори, що його обступили, захоплювали мене... Часом, розчулившись, я вигукував: «О природа! О мати моя! От я цілком під твоїм захистом; тут немає спритної, підступної людини, яка б стала між тобою та мною». [1, с. 556-557].

Тим часом, чутки про перебування Жана-Жака Руссо на острові Сен-П'єр дійшли до урядів Швейцарії, які дуже обурились тим, що цей «єретик» осмілився повернутися в їхні володіння. Тому, не довго думаючи, вони надіслали філософу лист з вимогою в 24 години залишити острів. І це, на початку зими. Наступного дня Жан Руссо вирушив до Великої Британії. Але, на жаль, і ця країна не змогла захистити митця. Постійні інтриги створили для Руссо неможливість перебування і в Сполученому Королівстві. Тож за рік, а саме в 1767 році він повертається під вигаданим ім'ям до Франції.

В 1770 році Жану-Жаку Руссо дозволяють офіційно повернутися до Франції за умови відмови від публікації власних творів. Тому педагог обмежився лише написанням творів. Спроби митця проводити читання своїх творів найближчому колу друзів закінчилися фіаско. Поліція відразу наклала заборону навіть на це. Руссо зіштовхнувся також із проблемою браку коштів, які йому не було звідки брати. А від грошей, які пропонували йому друзі, митець відмовлявся. Тому Жан Руссо жив на межі бідності, ледь зводячи кінці з кінцями. 2 липня 1778 року під час однієї зі своїх прогулянок митцю раптово стало погано. За деякими свідченнями в нього стався крововилив у мозок. Помер Жан-Жак Руссо на руках своєї дружини Терези 2 липня 1778 року.

Проте і після смерті Жан Руссо не віднайшов спокою. Могила визначного

просвітителя була сплюндрована, а прах митця був скинутий у яму з вапном. Ті, хто скоїв цей ганебний вчинок, очевидно дуже боялися, що місце поховання Жана-Жака Руссо стане місцем паломництва для прибічників його ідей. А це для тиранії, проти якої боровся митець, є надто небезпечно. Саме тому вона і намагалася стерти будь-яку згадку про видатного філософа, науковця, педагога, письменника та музиканта. Проте їм цього не вдалося зробити, адже про Жана-Жака Руссо сьогодні знають в усьому світі. А хто знає про тих, хто переслідував митця, намагаючись очорнити його чесне ім'я?

Доля Жана-Жака Руссо нагадує долю всіх тих мрійників, які, жертвуючи своїм життям, прагнули змінити життя на краще. Педагог мріяв побудувати таке суспільство, яке б складалося із вільних, всебічно розвинених, самостійних, творчих особистостей. Великі сподівання Руссо покладав на школу, яка за словами педагога, повинна мати всі ознаки республіки, де учень мав би змогу будувати життя так, як йому захочеться, вільно виражаючи власну думку, почуття та фантазію. «Тепер вже більшість не має свого судження, вона лише повторює думку тих, кого вона вважає більш освіченими; більшість схвалює тепер не те, що добре, а те, що схвалили інші. В усі часи прагніть, щоб будь-яка людина мала власну думку; і те, що є найбільш приємним саме по собі, отримає завжди більшість голосів», — зауважував педагог [4, с. 120-121].

Тому роль учителя полягає не у виставленні поганих чи гарних оцінок, а в тому, щоб заохочувати учня до самостійного мислення та творчого самовираження. Водночас педагог має розширяти горизонти уявлень вихованця про навколишній світ, здобутки людства, зокрема, в науці, мистецтві та техніці. Але ці знання повинні бути безперечно узгоджені із досвідом та нагальними потребами учня.

Жан-Жак Руссо великого значення приділяв вивченню закономірностей розвитку дитини. Педагога можна сміливо назвати предтечею «педології». Зокрема,

досліджуючи життя своїх вихованців, Руссо поділив вік дитини на чотири періоди її розвитку: 1) від народження до 2 років; 2) від 2 до 12 років; 3) від 12 до 15 років; 4) від 15 років до повноліття. Відштовхуючись від особливостей кожного вікового періоду розвитку дитини, педагог визначив для кожного з них своє виховне завдання. Так, наприклад, у перші два періоди в дітей найкраще є вираженою емоційно-вольова сфера, тому слід будувати виховання таким чином, щоб залучалися передусім почуття дитини. Водночас слід займатися її фізичним розвитком. З 12 років в дитини формується логічна сфера, тож більше уваги слід приділяти розвитку мислення учня. З 15 років дитина вже готова сприймати моральні настанови вчителя [6, с. 444].

Жан-Жак Руссо являє приклад вільної, всебічно розвиненої, творчої особистості. Адже його перу належать не лише педагогічні, музичні, літературні, поетичні та наукові твори. Руссо є автором філософських праць, присвячених політичним та управлінським питанням організації суспільства. Серед таких праць, зокрема, важливе місце посідає твір «Суспільний договір, або Принципи політичного Права», який був написаний у 1762 році. В ній автор говорить про основні цінності, на яких має будуватися суспільство. Зокрема, за словами Руссо, «якщо спробувати визначити, у чому саме полягає те найбільше благо усіх, яке має бути метою будь-якої системи законів, то виявиться, що воно зводиться до двох головних речей: свободи та рівності. До свободи — оскільки будь-яка залежність від приватної особи настільки ж зменшує силу Держави; до рівності, тому що свобода не може існувати без неї» [7, с. 188].

Автор констатує, що людина, а з нею і суспільство занепадає тоді, коли вона відмовляється від свободи на користь якихось ефемерних благ та вигод. «Відмовитися від своєї свободи — це означає відмовитися від своєї людської гідності, від прав людської природи, навіть від її

обов'язків... Подібна відмова несумісна з природою людини; позбавити людину свободи волі — це означає позбавити її дії будь-якої моралі» [7, с. 156].

Стосовно прав людини, то ці права мають шануватися державою, інакше ні про який її суверенітет не може бути і мови. «За самою природою цієї угоди, будь-який акт суверенітету, тобто будь-який правдивий акт спільної волі, накладає обов'язки на усіх громадян або дає переваги усім рівною мірою... Це не угода вищого з нижчим, але угода Цілого з кожним із його членів» [7, с. 173].

Про походження нерівності в суспільстві Жан Руссо пише в своїй праці «Про походження нерівності між людьми та про те, чи узгоджується вона з природним законом», яка була представлена публіці в 1754 році. Досліджуючи дане питання, автор доходить висновку, що «рівність закладена самою природою, а нерівність — людьми» [7, с. 31].

Жан-Жак Руссо не боявся висловлювати свою думку, навіть коли його закидували камінням, а книги спалювали на вогнищі. Він з мужністю та великою гідністю переносив ті випробування, що випали на його життєвому шляху. Тож ми маємо прагнути до того, щоб ідеали визначного просвітителя нарешті запанували і в нашій українській освіті. Звісно, можливо, за це прийдеться пройти той шлях, який пройшов свого часу Жан-Жак Руссо. Але це має не лякати, а навпаки, надихати справжніх реформаторів, які прагнуть змін в ім'я добра та справедливості. Саме

до них звертається педагог мудрими словами савойського вікарія: «Добрий юначе! Будьте щирим і правдивим без гордості... Кажіть людям все по совісті, не піклуючись про те, чи схвалять вони вас... Нехай вони люблять вас або ненавидять, нехай читають чи зневажають ваші книги, це неважливо. Кажіть те, що є правдивим; робіть те, що є благом» [5, с. 333].

Література

1. Руссо Ж.-Ж. Исповедь. Избранные сочинения в 3-х т., т. 3. Москва : Гос. издат. худ. лит., 1961. 568 с.
2. Жан-Жак Руссо: До 310 річниці від дня народження французького філософа просвітителя, теоретика педагогіки та мистецтва, політичного мислителя, письменника, композитора / Запорізька обласна бібліотека для юнацтва <<https://younglibzp.com/ua>>.
3. Соловьёва Т. Н. Руссо Жан-Жак / Музыкальная энциклопедия в 6 т., т. 4. Москва : Сов. энциклопедия, 1978.
4. Идеи эстетического воспитания. Антология в 2-х т., т. 2. Москва : Искусство, 1973. С. 115-121.
5. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. Сочинения в 2-х т., т. 1. Москва : Педагогика, 1981. 554 с.
6. Старченко Т. А., Гресько М. М. Руссо Жан-Жак // Українська радянська енциклопедія. Київ : УРЕ, 1963.
7. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Москва : Наука, 1969. 705 с.

25.12.2023

Відомості про авторів:

Пономарьов Олександр Семенович — кандидат технічних наук, професор; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна; email: palex37@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4698-2620>; Copernicus 1657.

Черемський Максим Петрович — асистент; кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка Івана Зязюна; Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»; Харків, Україна; email: maxcheremsky@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4130-7618>.